

Edward Allworth, *Uzbek Literary Politics*, Publications in Near & Middle East Studies Columbia University, Netherlands: Mouton & Co, London, The Hague Paris, 1964, 366 s.

Ülkemizde, Türkiye sınırları dışında konuşulan ve zamanla birer yazı dili hâline gelen Türk lehçeleri üzerine, gerek bireysel gerek akademik boyutta çeşitli inceleme ve araştırmalar yapılmış olmasına karşın, Orta Asya Türklerinin çağdaş edebiyatları üzerine yapılan çalışmalar bunlara oranla yetersiz kalmaktadır. “Karşılaştırmalı edebiyat” ve “karşılaştırmalı kültür” çalışmalarını açısından bakıldığında, çağdaş Özbek edebiyatını konu alan ve şu ana kadar rastladığımız en soluklu çalışmayı tanıtmak istiyoruz.

Edward Allworth’ün *Uzbek Literary Politics* adlı kitabı, Columbia Üniversitesinin, “Yakın ve Orta Doğu Çalışmaları Kürsüsü”nün yayınları arasında, 1964 yılında kitap olarak basılmıştır. Yayın kurulunda Tibor Halasi-Kun (başkan), Douglas M. Dunlop, Aert H. Kuipers, Jacop C. Hurewitz, Charles P. Issawi, Ishting H. Qureshi, Joseph Schacht ve Ehsan Yar-Shater yer almaktadır.

Uzbek Literary Politics’in bütününe göz attığımızda, çalışmanın 366 sayfadan oluştuğunu görüyoruz. Ön söz, Özbek edebiyatına çeşitli açılardan değinilen yedi bölüm, ek, kaynakça ve dizinin yer aldığı kitapta, Özbekçe başlıklar, terimler ve kelimeler de bulunmasına rağmen ağırlıklı dil olarak İngilizce kullanılmıştır.

Allworth, kitabın ön sözünde araştırmasının amaçlarını ve boyutlarını açıklar. Özbek yazarlarının, Ruslardan, toplum, eğitim ve politika açısından etkilenmeleri sonucu Özbek edebiyatındaki temel gelişmelerin ve değişmelerin dikkate alınması ile bir sonuca ulaşılabileceği belirtilir. Durum böyle olunca, Özbek edebiyatının estetik güzellikleri ve estetik kaygının ön plâna alınarak oluşturulmuş türleri ve örnekleri, kitabın kapsamı dışında bırakılmıştır. Özbek edebiyatına politik bir bakış açısıyla yaklaşılmasının sonucu yazar, bilinçli olarak kitabında eksik bıraktığı ve işlemediği konuları, başka bir zamanda, Özbek edebiyatının estetik gelişimini ele alan bir kitap bütünlüğünde değerlendireceğini belirtir. Böylece kitapta incelenen Özbek edebiyatı, 1917-1924 yılları arasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği baskısı altındaki dönemle sınırlı kalmıştır. Bu dönemde üretilen hem sözlü hem de yazılı edebiyatın bütün şekil ve türleri inceleme kapsamı içindedir.

Kitabın araştırma alanı ile ilgili olarak da yazar şu açıklamayı yapar: Bu çalışma için toplanan bilgilerin Özbek ve Rus kaynaklarından (özellikle Sovyet ve ilk Sovyet dönemi) toplanarak oluşturulmuş, bu konuda Batı kaynaklı

kitap-lar, Batı Türkistan ile Rusya'ya göçenlerin yazdığı monografiler ve yararlı birkaç gazetenin yardımı da olmuştur.

Allworth, tüm bu birikim sonucu Özbek edebiyatı incelemesini şu alt başlıklarda toplar: Kitabın birinci bölümünde;

- 1- "Özbeklerin Geçmişi ve İlk Özbek Rus - İlişkileri"
- 2- "Çağatay Dili ve Edebiyatı"
- 3- "Sart Edebiyatı ve Ruslar"
- 4- "Cedid Hareketinin Fikir Adamları ve Yazarları", adlı makaleler yer alır.

Yazar bu bölümde, Cedid Hareketi'ne kadar Özbeklerin kültür ve edebiyat tarihini üç makale boyunca anlatır. Bugün bağımsız bir millet olarak 8 milyon civarında bir nüfusa sahip olan Özbekler (kitabın yazılış tarihine göre (1964) Özbeklerin nüfusu bu kadardır) özellikle XV. yüzyıldan beri Batı Türkistan'da yerleşik hayata geçmişler ve büyük bir medeniyet kurarak diğer Türk topluluklarının önünde yer almışlardır. Allworth, Özbeklerin günümüzdeki konumunu daha iyi kavratmak amacıyla onların tarih ve coğrafyasını daha Köktürklerden başlayarak dönem dönem açıklamaktadır. Göçebe bir topluluk olan Türklerin durumunun Orta Çağ boyunca da değişmediğinin altı çizildikten sonra, Özbeklerin nasıl medeniyet oluşturduğunun tarihsel kronolojisi verilir. Önemli Özbek hükümdarları ve devlet politikaları anlatıldıktan sonra Buhara, Semerkand, Harezm ve Herat gibi şehirler kurabilen Özbeklerin kendi içlerindeki kültür birikiminin oluşum sürecine dikkat çekilir. XVI. yüzyıla gelene kadar bu topluluğun diğer milletlerle örneğin Doğu Avrupa, Batı Türkistan, Bulgar şehirleri, İdil ve Harezm'le olan diyaloglarından bahseden yazar, ilk olarak bu yüzyılda Özbeklerin Ruslarla ilişki içine girdiğini belirtir. Böylece XX. yüzyıl başındaki Rus baskı dönemine gelene kadar Özbek-Rus ilişkilerinin tarihine de ışık tutulmuş olur.

Şeybanî Han'la başlayan Özbek-Rus ilişkileri özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda daha sıklaşır. Bu yüzyıllarda iki bölge arasında resmî, yarı resmî, diplomatik, dinî gelişmelerden bahsedilir. Örneğin iki ülke arasında değişimli olarak görev yapan göz doktorları, harita çizerleri anlatılır; köle ve mahkûm alış verişi gibi ayrıntılar üzerinde durulur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Özbek devletleri Hiva, Buhara ve Hokand, Rus İmparatorluğu'nun egemenliği altına girer. Bu yüzyıldan itibaren Özbekler Rusların izni dahilinde komşuları Kazak, Afgan ve İranlılarla kültürel, sosyal, ekonomik, politik ve diplomatik ilişkiler kurabilmişlerdir.

Kitabın ikinci bölümünün başlığı "Edebi Tartışmalar"dır. Bu bölümde altı makale yer alıyor:

- 1- "Millî Edebiyatta İlerleme İsteği".

- 2- “Proleter Eleştirinin Doğuşu” (Sınıf Eleştirisinin Doğuşu).
- 3- “Toplumcu Gerçekçilik ve Bolşevik İhtilali”.
- 4- “Edebî Mirasın Yeniden Gelişmesi”.
- 5- “Yeni Sovyet Eleştirisi”.

6- “Millî Karakter ve Ulusların Saygınlığının Geri Verilmesini Tanımlamak”.

İkinci bölümde, kitabın asıl araştırma alanı olan 1917 yılına gelinir. Bu tarihten itibaren Rusların Özbek edebiyatını nasıl güdümlü hâle getirdiği, Özbek yazarlarının bu durum karşısındaki tavırları açıklanmaya çalışılır. Özbeklerin millî bir edebiyat kurma çabaları karşısında Rusların bu edebiyatı özellikle toplumcu gerçekçilik çizgisine nasıl çektiği belirtilir. Kitapta, Özbek edebiyatı ve tarihi ile Komünist Partinin programı ve genel amaçları karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Örneğin toplumcu gerçekçilik, Sovyet Rus edebiyatının hemen her türünde eserler verilmesini sağlayan önemli bir eleştiri metodudur. Bu eleştiri metodu, Komünist Partinin bütün birimlerinde 23 Nisan 1932’de kabul edilir. Ve 1934 yılında da genel programı ve genel amaçları açıklanır. Ardından da Özbek dili ve edebiyatı alanında çalışmalar hemen başlar. Bunu kitaptaki çalışmalardan kısaca şu şekilde örneklendirebiliriz:

“1- Bu tarihten sonra bütün edebî faaliyetler kontrol altındadır ve üretimde egemen öğe toplumcu gerçekçiliktir.

2- Edebiyat biçimde millî, içerikte toplumcu olmalı ve temelini Sovyet Siyasal Partisi’nin amaçları üzerine oturtmalıdır.

3- Genç yazarlar ve eleştirmenler bir an önce Sovyet propagandası ile yetiştirilmeli ve yeni Özbek edebiyatını yaratırken toplumcu gerçekçiliği benimsemelidir.

4- Öncelikle gazete makaleleri ve dergilerde güdümlü çalışmalara başlanmalıdır” gibi.

Özbeklerin Ruslar ile özellikle edebiyat alanındaki bu etkileşimleri 1917 yılından başlayarak 1958’li yıllara gelene kadar kitapta örneklerle anlatılmıştır.

Üçüncü bölüm, “Edebî Çevre ve Hareketler” adını taşıyor ve dört alt başlıktan oluşuyor.

- 1- “Çağatay Gurungi” (Çağatay Sözü).
- 2- “Kızıl Kalem ve Özbekistan’ın Bağımsız Komünistleri”.
- 3- “Özbekistan Proleter Yazuçileri Uyuşması” (Yazarlar Derneği).
- 4- “Özbekistan Sovyet Yazuçileri Soyuzi” (Yazarlar Birliği).

Bu bölümde yeni Özbek edebiyatını kurma çabası veren önemli yazarlardan bahsedilmiş, döneminde önemli bir işleve sahip edebî topluluklar anlatılmıştır. Mukimî, Furkat, Mahmûr, Aynî, Abdullah Kadirî, Hamza He-

kimzâde Niyazi gibi ilk temsilcilerle Özbek edebiyatında, nesir, şiir, tiyatro, edebiyat kuramı ve eleştiri, millî edebiyat, çocuklar ve gençler için edebiyat olmak üzere toplam altı başlık altında toplayabileceğimiz edebî türlerde ürünler verilmeye başlanmıştır. Edebî toplulukların tarihleri, kuruluş amaçları, topluluk üyeleri ve ne tür faaliyette buldukları geniş bir biçimde açıklanmıştır.

Dördüncü bölüm, “Ortak Etkinlikler” başlığını taşıyor ve iki alt bölümden oluşuyor:

- 1- “Festivaller ve Diğer Millî Olaylar”.
- 2- “Kongreler”.

Bu bölümde kitabın yazılış tarihine kadar Özbeklerin kaç festivale ve kongreye katıldıkları, festival ve kongrede kimlerin yer aldıkları, burada alınan önemli kararlar ve Sovyet Hükûmetinin tutumunun ne olduğu, etkinliklerin kaç gün sürdüğü anlatılmıştır. Böylece bu etkinliklerin yeni oluşan Özbek edebiyatını hangi açıdan yönlendirdiği de irdelenir.

Beşinci bölüm, “Okuma, Yazma ve Yayın” başlığı altında şu konuları içerir:

- 1- “Alfabe İçin Yeni Bir Düzenleme”.
- 2- “Edebî Dil ve Söz Hazinesi”.
- 3- “Özbek Yayınları ve Özbek Okuru”.

Allworth, bu bölümde konuyu edebiyat sosyolojisi açısından ele alarak bir durum saptaması yapar. “Alfabe İçin Yeni Bir Düzenleme” adlı bölümde yazı değişiminin ve imlâ sorununun nelere yol açabileceğini inceden inceye araştırır. Başlangıçta ideolojik olan alfabe değişiminin tarihi anlatılır. (Özbekistan’da 1928’e kadar Arap alfabesi, 1938’e kadar Lâtin alfabesi, 1938’den günümüze kadar Kiril alfabesi kullanılmıştır.) Oysa bu değişim dil ve edebiyat ürünleri üzerinde olumsuz etkiler yapmaktadır. Ünlü harflerin örnek olarak alındığı kitapta, bu harflerin her alfabede farklı, eksik ya da fazla sesle gösterilmelerinin metnin bağlamında ne şekilde anlam kopukluklarına, karmaşaya ve zorluklara neden olduğu anlatılır.

“Edebî Dil ve Söz Hazinesi” adlı bölümde Sovyet Hükûmetinin etkisiyle belli bir zaman içinde Özbek edebiyatında dil ve terminolojinin nasıl değiştiği anlatılır. Özbekçeye Rusçadan geçen sözcüklerin listesi verilir. Bu değişim sadece sözcük ve terimle sınırlı kalmamıştır. Zamanla cümleler de değişmeye, Rusçalaşmaya başlar. Yazar, İngilizce, Rusça ve Özbekçe cümleler kurarak değişimi karşılaştırmalı olarak gösterir.

Bundan sonraki alt başlık, “Özbek Yayınları ve Özbek Okuru”dur. Özbekistan’da yayımlanan kitapların (ister edebî ister popüler olsun) yılda kaç baskı yaptıklarını bir tablo hâlinde gösteren yazar, bu yolla Özbekistan’da okuma

yazma oranını da saptamış olur. Yazar, okurların genel özelliklerini de vererek, bu kitapları satın alan Özbek olmayan topluluklar (Rus, Ukrayna, Türk, Tacik, Kazak, Türkmen, Uygur gibi) ile Özbekleri birbirinden ayırarak bir değerlendirme yapar ve süreli yayınların ve kitapların Özbek ve Özbek olmayan topluluklara göre satış/okuma oranlarını, yıl yıl liste hâlinde verir. Ayrıca yenileşme döneminde hangi yazarın hangi yayın kuruluşunda görev yaptığını da belirler.

Edebiyat türlerinin örneklerle açıklandığı altıncı bölümün başlığı “Edebiyat”. Bu bölüm şu altı konuyu kapsamaktadır.

- 1- “Sözlü Gelenek”.
- 2- “Şiir”.
- 3- “Nesir”.
- 4- “Mektup”.
- 5- “Dram ve Tiyatro”.
- 6- “Konular ve İçerik”.

“Sözlü Gelenek” adlı bölümde yazar, Türklerin zengin bir halk edebiyatı geleneğine sahip olduklarını anlatır. Hikâye, masal, destan, lâtife, koşuk, tiyatro oyunu, şarkı, türkü gibi türler ile; bakışı, şair, koşukçu, oyuncu, hikâyeci ve diğer anlatıcıları tarihsel bir dökümlerle verdikten sonra Rus devriminin ardından Özbek halk edebiyatındaki genel eğilimlerden bahseder. 1920’li ve 1930’lu yıllarda kimi Özbek yazarları sözlü gelenekteki türleri yazılı edebiyata uygularlar. Örneğin Elbek, Hamit Alımcan, Alpamış ve Ravşan Hân gibi Çağdaş Özbek şairleri, destanları ve sözlü edebiyat ürünlerini eserlerine bir çıkış noktası yapmışlardır.

Allworth, “Şiir” adlı bölümde, Özbek şiirindeki genel akımlardan ve özelliklerinden bahseder. Sonra temsilciler üzerinde durur. Basılan ilk Özbek şiiri antolojisinde Çolpan, Elbek, Batu, Fitrat yer alır. Yaşayan ve bugün bilinen en büyük Özbek şairleri ise Aybek ve Hamza Hekimzâde Niyazi’dir.

“Roman” bölümünde, özellikle realist romanın doğuşu anlatılmaktadır. Bu türde ilk eser veren yazarların, örneğin Abdülrauf Fitrat, Abdülkadir Kadri, Sadiyyin Ayni, Çolpan, Hamza Hekimzâde Niyazi’nin Özbek romanının doğuşuna katkılarından bahsedilir.

“Mektup”, 1930-1940’lı yıllarda Özbekler arasında önemli bir türdür. Bu türün edebiyata etkisi bölümün konusunu oluşturur. Yazar bu türün gelişimi üzerinde az durmuştur.

“Dram ve Tiyatro” adlı bölümde, tiyatro eserlerinden örnekler, Özbek tiyatrosuna diğer ülke edebiyatlarının etkisi eserlerden alıntılarla verilmektedir. Tiyatro yazarlarının durumu ve devlet ile mücadeleleri, bu bölümde ele alınan bir

başka konudur. Yazar, ayrıca tiyatro binalarının, bu binalarda oynanan oyunların, oyunların özelliklerinin dökümünü yapmıştır.

“Konular ve İçerik” adlı bölümde, Özbek edebiyatının konularının neler olduğu üzerine bilgiler verilmiştir. İlk dönemde edebiyat, didaktik, yurtsever amaçlı, yenileşmeci ve ulusçu iken, baskı döneminden sonra işlenen konular değişir. Bu kez sevgi, din, güzel kadın, ağaç, bülbül, tavus kuşu eserlerin ana temlerini oluşturur. Özbeklerin Rusya ile aralarındaki etkileşim sonucu edebiyatta başlayan konu değişimi 1920’lerde Rus Komünist Partisinin zorlamalarıyla yeni bir boyuta ulaşır. Yeni oluşan edebiyatta Partinin sloganları ve ilkeleri işlenir. 1928’den sonra, ateizm, insanların kardeşliği, Rus halkının barışseverliği, Ruslara tapma, Amerika karşıtı olma yolundaki görüşlerin işlendiği yüzlerce eser yazılmıştır. İlk Özbek ve Çağatay edebiyatının kuvvetle İslâm dini etkisinde olmasına karşın Ruslar buna şiddetle karşı çıkar ve 1950’lere kadar İslâm dinine karşı propaganda uygularlar. Bu konuda Sovyet Hükûmetinin neler yaptırdığı kitapta yazar ve eser isimleriyle örneklendirilmiştir.

“Politika” başlığını taşıyan son bölümde ise edebiyatın politik yaşamla olan ilişkisi anlatılmaktadır.

XX. yüzyıla gelindiğinde, edebî politika Özbekler için önemli ve ciddi bir konudur. Çünkü milliyetçilik hareketlerinin başladığı ve bastırılmak zorunda olduğu bu dönemde ekonomik gelişme, insanî ve doğal kaynaklar, yerleşik insanların kültürü, insan sağlığı, hükûmetten ve sosyal problemlerden doğan kimi aksaklıklar Özbeklerin yaşamını sarsmaktadır. Yazarın görüşüne göre köklü bir kültür devraldıkları için Özbekler, XX. yüzyıl başlarında Orta Asya’daki diğer Türk devletlerine göre edebiyat dünyasında egemen durumda idiler. Özbeklerin edebiyat dünyasındaki egemenliği 1924 yılından sonra değişmeye başlar. Orta Asyada’daki diğer Türk devletlerinde örneğin Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Tacikistan’da da güçlü yazar ve şairler yetişmeye başlar.

Diğer yandan XX. yüzyıl başlarında Özbekler arasında iki görüş egemendir: Pan-Türkizm ülküsü ve Müslüman görüş. Bu görüşler okullarda öğrencilere verilirse de bir güç oluşturmaktan uzaktır. Böylece 1917 yılından sonra edebiyat; kapsam, kalite, ideoloji, tema, üslûp, çeşit ve türler açısından değişmeye başlar. Çolpan, Aybek, Abdullah Kadiri ve dönemin diğer bir kaç yazarı, Özbeklerin gerçek yaşamını yansıtan eserler vererek bir azınlık oluştururlar. Bu tavırlarıyla da hükûmetin yasaklılar arasında yer alırlar.

Yazar kitabını, “Ek”, “Kaynakça” ve “Dizin” bölümleri ile tamamlamıştır. “Ek” A ve B olmak üzere ikiye ayrılır. “Ek A”, geçmişten günümüze Özbek al-

fabelerinin dökümünden oluşur. Yazarın deyimiyle bu, Arap, Lâtin (Türk), Lâtin, Özbek (Kiril) ve Rus alfabelerinin karşılaştırmalı tablosudur. Yazar, “Ek B” adlı bölümünde, S.S. Kasimov’un “Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika XIII Literatura” adlı makalesinin tam bir çevirisini yapar ve kitaba ekler. Dip nottan öğrendiğimize göre, gerekçesi şudur: Makale, Özbekistan’daki edebî gelişmeler hakkında bir Rus yazarının görüş açısını verdiği için, okurun daha önce Allworth’ün vermiş olduğu bilgilerle bir karşılaştırma yapabilmesine fırsat yaratabilecektir. S.S. Kasimov’un makalesinin çevirisi, kısalığına rağmen, modern Özbek edebiyatı hareketlerindeki Sovyet Rus baskısının garip tavrını da göstermektedir.

“Kaynakça” bölümü, eserin oldukça geniş bir araştırmanın ürünü olduğunun bir kanıtıdır. Eser için toplanan materyallerin üç dilin kültür hazinelerinden seçilmiş olduğunu görüyoruz. Yazarın da bölümlenmesine göre, Özbek alanına ait, Rus alanına ait ve diğer dil alanların ait kitaplar, süreli yayınlar, edebî örnekler ve ansiklopediler taranarak verilmiştir.

“Dizin” bölümü ise alfabetik olarak sıralanmıştır.

Sonuç olarak denebilir ki, Allworth’ün bu çalışması özellikle yeni Özbek edebiyatının her dönemini ayrıntılı bir şekilde yansıttığı ve diğer dönemlerine de güçlü göndermelerde bulunduğu için, Özbek edebiyatının tarihinin yazımında göz önünde tutulması gereken temel bir kitaptır. Ancak 1964 yılından günümüze otuz yıl gibi çeyrek asırlık bir zaman geçmiştir. Ve bu zaman dilimi, tamamlanması gereken boşluklarla ve eksikliklerle doludur. Bir giriş ve başvuru kitabı olduğunu düşündüğümüz *Uzbek Literary Politics*, bulabildiğimiz ve inceleyebildiğimiz kaynaklar arasında tek olma özelliğini 1964 yılından beri taşımaktadır. O tarihten günümüze, böylesi bilimsel verilerle donatılmış ve bu boyutta bir çağdaş Özbek edebiyatı tarihine rastlamıyoruz.

Bu tanıtım yazısıyla, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin de yıkılmasıyla birlikte, 1980’li yıllardan sonra, Özbekistan ve Türkiye arasında kurulan siyasî, politik, kültürel ve edebî diyalogda, Allworth’ün kaldığı yerden devam etmek amacıyla bir başlangıç yapılmıştır.

ARAŞ. GÖR. S. DİLEK YALÇIN